

O‘ZBEK XONLIKLARI HARBIY SALOHIYATINI O‘RGANISHNING METODOLOGIK ASOSLARI (9-sinf O‘zbekiston tarixi darsligi misolida)

Choriyev Bexro‘z Abduqodir o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti Tarix ta'lim yo'nalishi 4- kurs talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20292200>

Annotatsiya: O‘zbek davlatchiligi tarixida xonliklar davri muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, Buxoro xonligi, Xiva xonligi va Qo‘qon xonligining siyosiy, iqtisodiy va harbiy faoliyati Markaziy Osiyo tarixining asosiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ushbu xonliklarning harbiy salohiyatini o‘rganish nafaqat tarixiy voqealarni bilish, balki o‘sha davr jamiyatining siyosiy tuzilishi, boshqaruv tizimi, mudofaa imkoniyatlari va xalqaro munosabatlarini chuqur anglash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: harbiy salohiyati, qo‘shin, mudofaa siyosati, harbiy tizim, metodologik yondashuv, tamoyillar.

Abstract: The period of the khanates occupies an important place in the history of Uzbek statehood. In particular, the political, economic and military activities of the Bukhara Khanate, the Khiva Khanate and the Kokand Khanate are one of the main parts of the history of Central Asia. Studying the military potential of these khanates allows not only to know historical events, but also to deeply understand the political structure, governance system, defense capabilities and international relations of the society of that time.

Keywords: military potential, army, defense policy, military system, methodological approach, principles.

Аннотация: Период ханств занимает важное место в истории узбекской государственности. В частности, политическая, экономическая и военная деятельность Бухарского ханства, Хивского ханства и Кокандского ханства являются одной из главных частей истории Центральной Азии. Изучение военного потенциала этих ханств позволяет не только узнать исторические события, но и глубоко понять политическую структуру, систему управления, обороноспособность и международные отношения общества того времени.

Ключевые слова: военный потенциал, армия, оборонная политика, военная система, методологический подход, принципы.

KIRISH

Bugungi kunda maktab darsliklarida ham xonliklar harbiy tizimiga doir ma'lumotlar muhim o'rin tutmoqda. Ayniqsa, 9-sinf "O'zbekiston tarixi" darsligida xonliklarning qo'shin tuzilishi, qurollanish darajasi, mudofaa siyosati va harbiy yurishlari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Mazkur mavzuni o'rganishda metodologik asoslarning to'g'ri tanlanishi muhim ahamiyatga ega. Chunki tarixiy voqealarni xolisona baholash, manbalarni solishtirish, tarixiylik va tizimlilik tamoyillariga amal qilish orqali haqqoniy ilmiy xulosaga kelish mumkin. Xonliklar harbiy salohiyatini o'rganishda tarixiy manbalar, sayyoh va elchilar xotiralari, arxiv hujjatlari, mahalliy tarixnavislarning asarlari hamda zamonaviy tadqiqotlardan foydalanish zarur hisoblanadi. Harbiy salohiyat tushunchasi davlatning mudofaa qudrati, qo'shin soni, qurol-yarog' imkoniyati, harbiy boshqaruv tizimi va strategik salohiyatini anglatadi. O'zbek xonliklarida harbiy tizim davlatning siyosiy barqarorligini saqlashda muhim vosita bo'lgan. Shu sababli ushbu masalani darsliklar asosida tahlil qilish tarixiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi.

O‘zbek xonliklarida harbiy boshqaruv tizimi davlatning siyosiy tuzilishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Xon davlatning oliy hukmdori sifatida qo‘shin bosh qo‘mondoni ham hisoblangan. Harbiy yurishlar, mudofaa ishlari va harbiy tayyorgarlik xon farmonlari asosida olib borilgan. Qo‘shinlar asosan otliq askarlardan iborat bo‘lib, ular tezkor harakatlanish qobiliyati bilan ajralib turgan.

Buxoro amirligi harbiy tizimida amirga sodiq lashkarlar muhim o‘rin egallagan. Qo‘shin tarkibida muntazam va nomuntazam askarlar mavjud bo‘lgan. Muntazam qo‘shin davlat tomonidan ta‘minlangan bo‘lsa, nomuntazam qo‘shinlar urush vaqtida qabila va urug‘lardan yig‘ilgan. Amirlikda to‘pchilar ham faoliyat yuritgan. Ammo texnik jihatdan zamonaviy qurollarning yetishmasligi keyinchalik Rossiya imperiyasi bosqinlari davrida jiddiy muammo tug‘dirgan.

Xiva xonligida ham otliq qo‘shin asosiy harbiy kuch sanalgan. Harbiy yurishlarda tezkorlikka katta e‘tibor berilgan. Xiva qo‘shinlari ko‘pincha qal‘a mudofaasiga tayangan. Xonlik hududida ko‘plab istehkomlar qurilgan bo‘lib, ular mudofaa vazifasini bajargan. Biroq qurol-yarog‘ ishlab chiqarish sust rivojlanganligi sababli zamonaviy harbiy texnika yetishmagan.

Qo‘qon xonligi harbiy tizimi boshqa xonliklarga nisbatan nisbatan kuchliroq va markazlashgan edi. Qo‘qon hukmdorlari muntazam qo‘shin tuzishga harakat qilganlar. Ayniqsa, XIX asrning birinchi yarmida harbiy islohotlar amalga oshirilgan. Qo‘qon qo‘shinlarida qilich, nayza, miltiq va ayrim hollarda to‘plardan foydalanilgan.

Xonliklar harbiy tizimining asosiy kamchiligi markazlashgan professional armiyaning yetarli darajada shakllanmaganligi edi. Qo‘shinlarning asosiy qismi urush davrida yig‘ilganligi sababli harbiy intizom va tayyorgarlik sust bo‘lgan. Bundan tashqari, zamonaviy qurol ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yilmaganligi ularning harbiy salohiyatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatgan. 9-sinf “O‘zbekiston tarixi” darsligida o‘zbek xonliklari tarixi alohida boblarda bayon etilgan. Darslikda xonliklarning siyosiy hayoti bilan bir qatorda harbiy faoliyatiga ham e‘tibor qaratilgan. Unda xonliklarning qo‘shin tuzilishi, ichki nizolar, tashqi xavflar va Rossiya imperiyasi bilan bo‘lgan urushlar haqida ma‘lumotlar keltiriladi. Darsliklarda xonliklarning harbiy salohiyati ko‘proq Rossiya bosqinlari kontekstida yoritiladi. Bu esa o‘quvchilarda “nima sababdan xonliklar mustaqilligini yo‘qotdi?” degan savolga javob topishga yordam beradi. Darslikda xonliklarning harbiy texnika jihatidan ortda qolganligi, ichki nizolar tufayli yagona mudofaa tizimi shakllanmaganligi ta‘kidlanadi. Shuningdek, darsliklarda qal‘alar, istehkomlar va qo‘shinlarning soni haqida ayrim statistik ma‘lumotlar ham uchraydi. Bu ma‘lumotlar o‘quvchilarning tarixiy tasavvurini kengaytiradi. Ammo ayrim hollarda ma‘lumotlarning qisqa berilishi mavzuni chuqurroq tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi. Shu sababli o‘qituvchi qo‘shimcha manbalardan foydalanishi maqsadga muvofiqdir. Maktab darsliklarida metodologik yondashuv sifatida tarixiylik tamoyiliga amal qilingan. Voqealar ketma-ketlik asosida bayon etilib, sabab va oqibat munosabatlari ochib berilgan. Bu o‘quvchilarda tarixiy tafakkur shakllanishiga yordam beradi. Tarixiy tadqiqotlarda metodologiya muhim o‘rin tutadi. Metodologiya tadqiqotning ilmiy asoslari, usullari va tamoyillarini belgilaydi. O‘zbek xonliklari harbiy salohiyatini o‘rganishda bir nechta asosiy metodologik tamoyillarga amal qilish zarur.

Birinchi tamoyil — tarixiylik tamoyili. Har bir voqea o‘z davri sharoitidan kelib chiqib baholanishi kerak. Masalan, xonliklarning zamonaviy qurollarga ega bo‘lmaganligini bugungi mezon bilan emas, o‘sha davrning iqtisodiy va texnologik imkoniyatlari asosida tahlil qilish lozim.

Ikkinchi tamoyil — xolislik. Tarixchi voqealarni bir tomonlama emas, turli manbalar asosida o‘rganishi kerak. Chunki Rossiya imperiyasi manbalarida xonliklar harbiy tizimi zaif qilib

ko‘rsatilgan bo‘lishi mumkin. Mahalliy tarixnavislar esa ayrim hollarda xonlarni haddan tashqari maqtashga moyil bo‘lganlar. Shu sababli manbalarni o‘zaro solishtirish muhimdir.

Uchinchi tamoyil — tizimlilik. Harbiy salohiyat faqat qo‘shin soni bilan belgilanmaydi. U iqtisodiy imkoniyatlar, siyosiy boshqaruv, aholining safarbarlik darajasi, qurol-yarog‘ ishlab chiqarish va strategik joylashuv bilan ham bog‘liq. Demak, harbiy tizimni kompleks ravishda o‘rganish kerak.

To‘rtinchi tamoyil — qiyosiy tahlil usuli. Xonliklar harbiy tizimini boshqa davlatlar bilan solishtirish orqali ularning ustun va zaif tomonlarini aniqlash mumkin. Masalan, Rossiya imperiyasi armiyasi bilan Qo‘qon yoki Buxoro qo‘shinlarini taqqoslash texnologik tafovutni yaqqol ko‘rsatadi.

Beshinchi tamoyil — manbashunoslik yondashuvi. Har bir tarixiy manbaning yaratilgan davri, muallifi va maqsadini aniqlash zarur. Bu tarixiy ma‘lumotlarning ishonchlilik darajasini belgilashda muhimdir.

O‘zbek xonliklari harbiy salohiyatini o‘rganishda turli tarixiy manbalardan foydalaniladi. Mahalliy tarixnavislar asarlari eng muhim manbalardan hisoblanadi. Masalan, Firdavs ul-iqbol asarida Munis va Ogahiy Xiva xonligi siyosiy va harbiy hayoti haqida ma‘lumot berganlar. Ushbu asarda harbiy yurishlar, qo‘shin tarkibi va xonlarning faoliyati tasvirlangan.

Tarixi Shohruhiy Qo‘qon xonligi tarixini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Unda xonlikning siyosiy voqealari bilan bir qatorda harbiy harakatlari haqida ham ma‘lumotlar mavjud.

Rossiya imperiyasi harbiylari va sayyohlarining xotiralari ham muhim manba sanaladi. Ular xonliklarning qal‘alari, qo‘shin soni va qurollanish darajasini yozib qoldirganlar. Biroq bu manbalarda mustamlakachilik ruhidagi qarashlar mavjud bo‘lishi mumkin. Shu sababli ularga tanqidiy yondashish lozim.

Arxiv hujjatlari ham muhim ahamiyatga ega. Harbiy yurishlarga oid farmonlar, soliqlar va qo‘shin ta‘minoti bilan bog‘liq ma‘lumotlar xonliklarning real harbiy imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi.

Arxeologik materiallar ham harbiy tarixni o‘rganishda foydalidir. Qal‘a xarobalari, qadimiy qurollar va mudofaa inshootlari o‘sha davr harbiy texnologiyasi haqida tasavvur beradi.

Xonliklar harbiy salohiyatini o‘rganishda bir nechta asosiy mezonlardan foydalaniladi. Birinchi mezon — qo‘shin soni. Qo‘shin qancha ko‘p bo‘lsa, davlatning harbiy imkoniyati shuncha yuqori bo‘ladi. Biroq faqat son emas, askarlarning tayyorgarligi ham muhimdir.

Ikkinchi mezon — qurollanish darajasi. XIX asrga kelib o‘qotar qurollar va artilleriya hal qiluvchi ahamiyat kasb eta boshladi. O‘zbek xonliklarida esa ko‘proq an‘anaviy qurollar saqlanib qolgan edi.

Uchinchi mezon — harbiy boshqaruv tizimi. Markazlashgan boshqaruv va qat‘iy intizom harbiy muvaffaqiyatning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Xonliklarda esa ayrim hollarda qabila boshliqlarining mustaqil harakat qilishi markaziy hokimiyatni zaiflashtirgan.

To‘rtinchi mezon — iqtisodiy baza. Kuchli iqtisodiyot harbiy tizimni ta‘minlaydi. Soliqlar, hunarmandchilik va savdo rivojlangan davlatlar kuchliroq qo‘shin saqlash imkoniga ega bo‘lgan.

Beshinchi mezon — mudofaa inshootlari. Xonliklarda ko‘plab qal‘alar qurilgan bo‘lsa-da, ular zamonaviy artilleriya qarshi yetarli darajada chidamli emas edi.

Xonliklarning harbiy zaiflashuv sabablari

O‘zbek xonliklari XIX asrda asta-sekin harbiy jihatdan zaiflashib bordi. Buning birinchi sababi ichki siyosiy nizolar edi. Xonliklar o‘rtasidagi urushlar yagona mudofaa tizimini shakllantirishga to‘sqinlik qildi.

Ikkinchi sabab iqtisodiy zaiflik edi. Sanoatning rivojlanmaganligi zamonaviy qurol ishlab chiqarishga imkon bermadi. Rossiya imperiyasi esa sanoatlashgan davlat sifatida kuchli harbiy texnikaga ega edi.

Uchinchi sabab harbiy islohotlarning sustligi bo'ldi. Ayrim hukmdorlar muntazam qo'shin tuzishga harakat qilgan bo'lsalar-da, bu islohotlar to'liq amalga oshmadi.

To'rtinchi sabab tashqi siyosiy vaziyat bilan bog'liq edi. Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyoni bosib olish uchun puxta harbiy strategiya ishlab chiqqan edi. Xonliklar esa o'zaro birlashib qarshilik ko'rsata olmadilar.

Beshinchi sabab harbiy texnologiyalarning ortda qolganligi edi. Zamonaviy artilleriya va miltiqlar yetishmasligi janglarda katta yo'qotishlarga olib kelgan.

Bugungi ta'lim tizimida tarix fanini o'qitishda interfaol metodlardan keng foydalanilmoqda. O'zbek xonliklari harbiy salohiyatini o'rganishda ham zamonaviy pedagogik yondashuvlar muhim ahamiyatga ega.

Xaritalar bilan ishlash o'quvchilarning tarixiy tafakkurini rivojlantiradi. Harbiy yurishlar va qal'alar joylashuvini xaritada ko'rsatish mavzuni yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Taqqoslash usuli orqali o'quvchilar xonliklar va Rossiya imperiyasi harbiy tizimini solishtirishi mumkin. Bu ularda tahliliy fikrlashni shakllantiradi.

Manbalar bilan ishlash metodidan foydalanish ham foydali. O'quvchilar tarixiy hujjatlar yoki tarixnavislar asarlaridan parchalarni tahlil qilish orqali mustaqil xulosa chiqarishga o'rganadilar.

Bahs-munozara usuli ham samarali hisoblanadi. Masalan, “Agar xonliklar birlashganida Rossiya bosqiniga qarshi turish mumkinmi?” kabi savollar o'quvchilarni erkin fikrlashga undaydi.

XULOSA

O'zbek xonliklari harbiy salohiyati mamlakat tarixining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Xonliklarning qo'shin tuzilishi, harbiy boshqaruvi, mudofaa tizimi va qurollanish darajasi o'sha davr siyosiy jarayonlarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. 9-sinf “O'zbekiston tarixi” darsligida ushbu mavzu umumiy tarzda yoritilgan bo'lsa-da, uni chuqurroq o'rganish uchun qo'shimcha ilmiy manbalardan foydalanish zarur. Mavzuni o'rganishda tarixiylik, xolislik, tizimlilik va qiyosiy tahlil kabi metodologik tamoyillarga amal qilish muhimdir. Tarixiy manbalarni tanqidiy o'rganish orqali haqqoniy ilmiy xulosaga kelish mumkin. O'zbek xonliklarining harbiy zaiflashuvi ichki nizolar, iqtisodiy sustlik, zamonaviy texnologiyaning yetishmasligi va tashqi bosim bilan bog'liq edi. Shunga qaramay, xonliklar Markaziy Osiyo harbiy tarixida muhim o'rin tutadi. Mazkur mavzuni o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish o'quvchilarning tarixiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, tarixiy manbalar, xaritalar va taqqoslash usullaridan foydalanish ta'lim samaradorligini oshiradi.

References:

1. Ahmedov B. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2001.
2. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
3. Hayitov A. Buxoro amirligi tarixi. – Toshkent, 2014.
4. Ishqulov A. Qo'qon xonligi tarixi. – Toshkent, 2006.
5. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. – Toshkent, nashr variantlari.
6. Niyozov Y. Xiva xonligi tarixi. – Toshkent, 2010.
7. “O'zbekiston tarixi” 9-sinf darsligi. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022.
8. Rasulov H. Markaziy Osiyo xonliklarining harbiy san'ati. – Toshkent, 2018.
9. Sagdullayev A., Aminov B. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Universitet, 2017.

10. Vohidov Sh. Qo‘qon xonligida siyosiy boshqaruv tizimi. – Toshkent, 2015.
11. Bartold V.V. Turkiston mo‘g‘ullar istilosi davrida. – Toshkent, 1990.
12. Muhammad Solih. Tarixi jadidayi Toshkand.
13. Beisembiev T. The Life of Alimqul. – Tashkent, 2003.
14. Holworthy D. Central Asia: A History. – London, 2010.